

УДК 37.015

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ СОЦІАЛІЗАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ ДОІСТОРИЧНОГО ТА СТАРОДАВНЬОГО ЧАСІВ

Тюльпа Т. М.

Статтю присвячено вивченню актуальної проблеми історичної обумовленості здійснення соціалізаційного процесу доісторичного та стародавнього часів; здійснено аналіз історичної ретроспективи соціалізації як педагогічної категорії, виявлені її соціокультурні характеристики як науково-педагогічної категорії; обґрунтовано застосування певних концепцій для аналізу специфіки соціалізації на відповідних етапах розвитку суспільства.

Ключові слова: соціалізація особистості, історична ретроспектива, соціалізаційні процеси доісторичного та стародавнього часів.

Статья посвящена изучению актуальной проблемы исторической обусловленности реализации процесса социализации личности доисторического и древнего времен; осуществлен анализ исторической ретроспективы социализации как педагогической категории, выявлены ее социокультурные характеристики как научно-педагогической категории; обосновано применение определенных концепций для анализа специфики социализации на соответствующих этапах развития общества.

Ключевые слова: социализация личности, историческая ретроспектива, социализационные процессы доисторического и древнего времен.

The article is a study of the contemporary problem of historical conditionality of the socialization process in prehistoric and ancient times. It presents analysis of historical retrospection of socialization as a pedagogical category, shows its socio-cultural characteristics as a scientific pedagogical category, and substantiates the use of certain concepts for the analysis of specific features of socialization at the corresponding stages of society's development.

Key words: personality socialization, historical retrospective, socialization processes in prehistoric and ancient times.

Економічні та соціальні перетворення, що відбуваються в усіх сферах життя нашого суспільства, актуалізували завдання вивчення механізму соціалізації дітей на різних вікових етапах та аналізу впливу мінливих соціальних умов на соціалізацію особистості. В осмисленні й подальшій розробці питання соціалізації особистості важливу роль відіграє вивчення та критичний аналіз стану означеної проблеми в минулому, що дасть можливість виявити її продуктивність в історичній ретроспективі, обґрунтувати застосовність певних концепцій для аналізу специфіки соціалізації на різних вікових етапах і активно використовувати цінні ідеї попередніх поколінь.

Вивчення феномена "соціалізація" засвідчує, що воно є багатоаспектним поліфункціональним терміном. До його аналізу звертаються різні вчені: філософи (В. Асмолов, Л. Беляєва, М. Каган, В. Москаленко та ін.), соціологи (В. Єхало, І. Кон, Я. Щепанський та ін.), психологи (Н. Андрєєва, В. Куєвда, О. Леонтєєва, С. Міхаелі, та ін.) та педагоги (Л. Гордін, І. Зверєва, Н. Лавриченко, М. Лукашевич, Л. Міщик, А. Мудрик, М. Шимановський та ін.). Історико-педагогічні дослідження з проблеми соціалізації особистості стали предметом концептуального аналізу Т. Антонюк, С. Букреєвої, С. Лобанової, Р. Новгородського, Л. Штефан. Проте історико-педагогічні дослідження соціалізаційних процесів досліджуваного періоду обмежені й у цілому мають фрагментарний характер. Тому метою статті є вивчення проблеми історичної обумовленості здійснення соціалізаційного процесу доісторичного та стародавнього часів; аналіз історичної ретроспективи соціалізації як педагогічної категорії.

Історико-генезисний аналіз соціалізації особистості базується на виділенні процесу засвоєння і добровільного прийняття індивідами традиційних цінностей, базових архетипів, ідеологем (цивілізаційної, геополітичної, історичної, націо-

нальної, соціальної, культурної та духовної) ідентичності соціуму і норм культури, властивих суспільству, та дають змогу ефективно виконувати громадські і державні ролі та функції. Тим самим забезпечується збереження самого суспільства, держави як локальної цивілізації на основі механізму трансляції зазначених ідеалів і цінностей від покоління до покоління.

Становлення соціалізаційних процесів розпочалося ще в первісний період розвитку суспільства. У традиційному суспільстві практично не існувало спеціалізованих інститутів соціалізації. Людина не робила нічого такого, що б не робили його предки. Повторення дій до найдрібніших деталей – така схема її поведінки. У цьому був свій сенс і певна далекоглядна мета.

У такій спільній праці прискорювався розвиток, підвищувався рівень засвоєння соціального досвіду дітей і підлітків, спільна діяльність яких з дорослими здійснювалася, очевидно, в різноманітних видах праці. Раннє включення дітей у трудову діяльність, обумовлене життєвими потребами, мало і соціалізаційне значення: у процесі спільної праці з дорослими діти не тільки опановували практичними вміннями, а й засвоювали норми спілкування, долучалися до традицій поведінки старших. Люди первісної епохи неусвідомлено використовували окремі дидактичні прийоми під час передачі соціального досвіду. Молода особа наслідувала від своїх предків трудові звички і здібності, які були засвоєні від попередніх поколінь, протягом багатьох років з'ясовувала корисність робіт, а згодом починала смутно відчувати свій зв'язок з культурою та соціальним досвідом минулого. Це виробляло у неї здатність добровільно і вільно виконувати суспільно необхідні роботи. Накопичення досвіду і правил створювало можливість прогресу в розвитку культури і суспільних відносин. Безумовно, що виникнення виховання як педагогічного феномена було історично пов'язано з появою системи соціального наслідування. Якщо біологічне успадкування забезпечує відтворення одного покоління людей за другим через генетичні структури, то соціальна сутність формується у кожній людині за допомогою засвоєння ними в ході суспільно-практичної діяльності досвіду історії. Це визначається як соціальне наслідування, архаїчна (традиційна) культура, у межах якої формувалися основні принципи життєдіяльності традиційної людини.

Соціальне успадкування здійснюється за принципами більш значних процесів, ніж навчання і виховання, від яких воно повністю залежить, а саме: інкультурації та соціалізації, що забезпечують перетворення індивіда на культурну суспільну істоту, на людину в широкому розумінні цього слова. Інші фахівці вважають, що у примітивних суспільствах мова йде швидше не стільки про соціалізаційні процеси, скільки про інкультурацію, під час якої культурні цінності та практичні знання, суспільний досвід, а також міфи, легенди, перекази передавалися від одного покоління до іншого.

Проте аналіз історико-педагогічних матеріалів дає можливість стверджувати, що за тих часів не існувало диференціації окремих соціально-виховних впливів морального, трудового, тим паче інтелектуального спрямування. Основним завданням соціалізаційних процесів було передача нащадкам певної сукупності знань, розроблених предками. Інституція, яку можна назвати прообразом соціалізації молодого покоління, з самого початку була націлена на досягнення людської мудрості, життєвого досвіду. Так, діти малійського племені мандінго вечорами збиралися навколо старих досвідчених людей, які розповідали їм перекази і міфи, у бразильських тупіамба функцію вчителів виконували старійшини. При цьому слухали їх як діти вождів, так і звичайні молоді люди [3, с. 478].

Виникнення нових суспільних структур призвело до того, що поряд з новими способами соціалізації молодого покоління зберігалися і старі форми соціального впливу. У найдавніших державах, що прийшли на зміну архаїчним спілкам племен, виховання і навчання здійснювалося переважно в сім'ї. У перехідну від общинно-родового до рабовласницького ладу епоху в стародавніх цивілізаціях Сходу зберігалися і видозмінювалися колишні традиції передачі соціального досвіду. Педагогічні прерогативи патріархальної сім'ї були закріплені вже в таких літературних пам'ятках Стародавнього Сходу, як Закони вавилонського царя Хаммурапі (1750 до н. е.), Книга Притч іудейського царя Соломона

(поч. I тис. до н. е.), Індійська Бхагавадгита (сер. I тис. до н. е.) та ін. Так, у "Притчах" ми читаємо: "Слухайте, діти, настанови батька і прислухайтеся, щоб навчитися розуму". Основна педагогічна ідея "Притч" – покликання батька бути наставником, шанування батьків: "Мудрий син тішить батька, а безумний нехтує матір'ю своєю". Беззаперечний і абсолютний авторитет батька, наставника був освячений багатотисячними традиціями. Прихильник таких традицій, автор "Повчання гераклеопольського царя" (XIII ст. до н. е.) писав: "Завжди слідуй батькам і предкам своїм".

Одночасно зі зміцненням громадських державних структур для спеціальної підготовки чиновників, жерців, воїнів поступово почав складатися і новий соціальний інститут – школа. Виникнувши як певний підсумок суспільного розвитку, вона набувала відносної незалежності і стала виконувати роль стимулятора прогресу. Так, школа писемності, закріплюючи результати передачі досвіду поколінь, у свою чергу, давала можливість суспільству рухатися вперед без значних втрат накопиченого в минулому. Вивчення історичних передумов соціалізації дало змогу говорити про соціокультурне спрямування означеного процесу. Хранителями соціокультурного досвіду у Стародавньому Єгипті можна вважати жерців. Вони виконували в суспільстві різні функції: відповідали за формування ідеології, розвиток духовної сфери, здійснення ритуалів і дотримання релігійного етикету, окрім цього, часто здійснювали культурні та художні функції. Жерці становили інтелектуальну еліту суспільства і володіли таємним знанням, яке передавали лише обраним. Особливо стежили за морально-культурним виглядом майбутніх спеціалістів. Високе покликання і професія, які вони повинні отримати в майбутньому, зобов'язують юнаків вести гідний спосіб життя. Було недостатньо вміти грати на флейті, співучо говорити під псалтир або співати під акомпанемент музичних інструментів. Треба ще вміти змусити себе не робити того, що тобі найбільше подобається. Окрім певної сукупності знань, учням давалися настанови щодо особистісних якостей. Ось що говориться в одному з папірусів, де вчитель наставляє недбайливого учня: не проводив дня бездіяльно, інакше горе твоєму тілу. Питай поради в того, хто знає більше за тебе. Мені кажуть, що ти закидаєш учення, ти віддаєшся задоволенням, ти бродиш з вулиці на вулицю, де пахне пивом. А пиво спокушає душу. Ти схожий на молельню без бога, на будинок без хліба.

Моральні цінності в Давньому Єгипті здійснювалося переважно через засвоєння моралізаторських повчань на кшталт: "Краще вдаватися до людинолюбства, ніж на золото в скрині", "Краще їсти сухий хліб і радіти серцем, ніж бути багатим, але пізнати печаль" [2, с. 422].

Видатним можна вважати досвід засвоєння соціального життя, норм, правил в Індії – єдиній країні у світі, де культурна і релігійна традиції не переривалися з найдавніших часів. Гурукула є чи не найбільш дивною формою соціальної організації школи, подарованої світу Індією. Освіта включала в себе розвиток філософсько-релігійного світогляду, етичне виховання, навчання духовних практик і набуття навичок майбутньої професії. У всіх гурукулах навчали правил поведінки і спілкування. Головною постаттю у цьому процесі були гуру – це духовний наставник і вчитель, який веде свого послідовника або учня по духовному шляху, спрямовуючи його до кінцевої мети – цілковитої самореалізації. Святі наставники говорили про ідеї добра, ідеали справедливості. Вони навчали того, як зберігати принципи, як вести добродієсне життя, вчили моралі і моральності, а на перше місце висувалися ідеали служіння людям і діяльність заради процвітання світу. Слово "гуру" увійшло майже у всі мови світу.

В основі соціалізації дітей в Китаї лежала багатотисячова філософія. У китайському світосприйнятті людина поєднує в собі дві сутності – біологічну і соціальну. З одного боку, людина – це "тіло", наділене здатністю давати потомство. З іншого боку – це частина соціуму, а тому вона розглядається крізь призму типізованих норм поведінки – "ритуалу". Інакше кажучи, його буття визначається соціальним статусом. Соціальна сутність людини характеризується такою категорією, як "особа". "Образ", що втілював сукупність прагнень людини в межах суспільства, а також її обов'язок перед народом, був тією суто особистісною якістю, якою наділяло суспільство конкретну людину. "Образ" визначався

соціальною поведінкою. Вчення Конфуція (551–479 років до н. е.) служило етичною основою всякого соціального впливу протягом століть. Конфуціанські правила лояльності і послуху старшим пропонували учням свято виконувати поради Вчителя, а наступникам – оберегати досвід попередніх поколінь. Послідовниками Конфуція протягом чотирьох століть був складений трактат “Книга обрядів” (V–IV ст. до н. е.). У книзі викладено систему принципів, методів і прийомів передачі соціокультурного досвіду, які стимулюють прагнення до самореалізації: “Шляхетний чоловік наставляє, але не тягне за собою, спонукає, але не змушує, відкриває шлях, але не доводить до кінця. Конфуціанство додало до свідомості народів Далекого Сходу непорушні моральні норми, за силою впливу на масову свідомість рівні десяти біблійним заповідям. Усе, що бачиш, усе, що чуєш, мовчки приймай до серця. Не відчувай пересичення від старанного навчання, невпинно навчай інших [9].

Варто зазначити, що соціалізаційні впливи на особистість у державах Стародавнього Сходу розвивалися в логіці еволюції конкретно-історичних культурних, моральних, ідеологічних цінностей. Людина формувалася в межах жорстких соціальних регулятивів, обов’язків і особистої залежності. Ідея людської індивідуальності була недостатньо розвинена. Особистість ніби розчинялася в сім’ї, касті, соціальній стратегії. Звідси й уповання на жорсткі форми і методи виховання.

Особливо цінним з погляду передачі життєвого досвіду була визначна роль дорослого. Відомий дослідник соціокультурних засад виховання Стародавнього Риму М. Сергієнко стверджував, що із семирічного віку хлопчики переходили під опіку батька, який був головним керівником засвоєння морального, етичного, культурного, практичного досвіду. Автор посилається на історичні джерела Плутарха, який в біографії Катона Старшого залишив ґрунтовну пам’ятку про навчання у римських сім’ях: батько учив сина читати і писати, їздити верхи, метати дротик, битися у повному військовому спорядженні тощо. Батько загартовував хлопчика, привчав його до фізичного навантаження, вчив перемагати біль, мужньо витримувати спеку і холод. Він був для сина і учителем, і законодавцем, і наставником у фізичних вправах. Батько ознайомлював його з різними сферами сільського господарства – від характеристик ґрунту до правил раціонального господарювання [8, с.153]. Дослідник періоду Античності П. Монро наголошував на тому, що римляни підкреслювали наслідувальну здатність душі й отримували виховні результати, пропонуючи юнаку взірець для наслідування [6, с. 156]. Це стосувалося як практичного, так і морального досвіду. Виховання в цей період відзначалося моральною суворістю. “Мені більше подобаються ті, що червоніють, ніж ті, що бліднуть”, – казали римляни. З метою передачі тільки позитивного досвіду в присутності дітей не дозволялося ні говорити, ні робити нічого непристойного.

Історія залишила унікальний соціальний досвід, викладений у повчанні Катона Старшого (234–149 до н. е.), який власноручно написав для сина загальнодоступну історію Риму, що являла собою суміш історії та суспільствознавства. А коли син підріс, виклав йому практичну життєву мудрість, здобуту власним досвідом, у “Повчанні синові” (*Præcepta adfidiū*). Це твір, пронизаний моралістичними сентенціями, який містив значний соціокультурний досвід і вважається першою римської енциклопедією. Повчання синові послужило хорошим посібником для багатьох поколінь. Воно проповідувало здоровий спосіб життя і високі моральні підвалини. Катон виступав поборником давньої римської чесноти і отримав назву останнього з римлян. Славу доброго чоловіка і батька він вважав вищою за почесні хорошого сенатора. Будинок свій він тримав у строгості і вважав: хто б’є свою дружину і дітей, той ображає найдорожчі святині, які тільки можуть існувати для людей. Такий же соціально-педагогічний характер мав і його твір “Про звичаї”, що містив традиційні погляди на процес освоєння знань і навичок, способів поведінки, необхідних людині, щоб стати членом суспільства, правильно діяти і взаємодіяти зі своїм соціальним оточенням. Але найбільше Катон Старший вчив сина власним прикладом. Великого значення надавали засвоєнню патріотичних цінностей. Молоді пропонувалися зразки для

наслідування не лише міфологічних героїв, як це було у Греції, а справжніх, які жили колись і живуть тепер, заслуговуючи своєю поведінкою на повагу [5, с. 114].

О. Джуринський, А. Духавнева, Л. Столяренко, Г. Корнетов, А. Рижанова, А. Піскунов та ін. у своїх дослідженнях наголошують на великому значенні опанування молодим поколінням традицій суспільного і громадського життя з метою формування моральних цінностей та норм поведінки кожного члена цього соціуму, які характеризувалися почуттям свободи, високим рівнем самосвідомості, патріотизмом.

Дехто з учених, аналізуючи проблеми становлення особистості в епоху античності, наголошують на тому, що саме в цей період людство стикнулося з проблемою формування самостійної поведінки на основі індивідуального світобачення та особливої самосвідомості. Так, у творах Есхіла, Софокла, Еврипіда та інших відомих давньогрецьких драматургів ми спостерігаємо за героями, що опиняються у “проблемній” ситуації і вимушені приймати самостійні рішення, при цьому виявляючи особистісні якості. Саме в цей час становлення особистості відбувалося в межах вирішення протиріччя, закладеного у самій сутності процесу соціалізації – з одного боку, необхідність діяти відповідно до існуючих традицій, з іншого – вимушеність прийняття самостійних, на той час навіть прогресивних рішень, що порушують традиції. В. М. Розін наголошує на тому, що самостійна поведінка – це культурний тип поведінки людини, який спрямовується індивідуальними особливостями і погоджується з рівнем розвитку культури, передбачає не тільки соціальну практику, але й практику самостійної особистісної діяльності [7, с. 155–158]. Отже, саме процес засвоєння соціокультурного досвіду є причиною і результатом становлення особистості.

У зв'язку з тим що перші наукові педагогічні знання зароджуються в надрах філософських вчень і концепцій, філософія як наука про найбільш загальні закономірності розвитку природи, суспільства і пізнання (мислення) не може пройти повз питання підготовки молодих поколінь до самостійної діяльності. Тому філософське знання є важливим джерелом формування та розвитку соціально-педагогічних теорій, систем і концепцій: воно визначає їх методологічний фундамент.

Становлення соціуму, його розвиток супроводжувалися формуванням соціальних якостей, соціальності людини в цілому, їх закріпленням культурою та розробкою соціальних механізмів поширення. І тому не останню роль трансляції і трансформації соціальності людини відіграло соціальне виховання. Проблема суспільного виховання у тісному зв'язку з антропологією і розумінням основ соціального життя була однією з найважливіших у багатьох філософських системах.

Мабуть, найбільш повно концепція соціального виховання вперше знайшла відображення у творчості видатного філософа Стародавньої Греції Платона. Виходячи зі своїх загальнофілософських поглядів, мислитель не тільки обґрунтовує можливість і необхідність соціального виховання, але й визначає ті його форми, які повинні були б, на його думку, забезпечити гармонійне соціальне життя. У платонівській ідеальній державі, де все соціальне життя було строго регламентовано, соціальне виховання дітей і юнаків служило підготовкою до такого впорядкованого життя. Вплив інших чинників соціалізації, в тому числі і сімейного виховання, як “стихійних”, що виходять за межі строго організованої соціально-педагогічної системи, Платон припускав максимально обмежити. Тут виховання передбачало вивчення в першу чергу наук і мистецтв, що дисциплінують розум. Платон наголошував на перевазі вищого, ідеального світу, притулку душі, над світом земним, тілесним і недосконалим, багато в чому пояснювало і перевагу, яку він віддавав музичному вихованню над гімнастичним. Просвітлити душу важливіше, ніж натренувати тіло, вважав філософ.

Концепція тотального соціального виховання, запропонована автором “Держави”, була критично перероблена і значно доповнена Арістотелем. Вона стала більш наближеною до реального життя. Заслуга Арістотеля полягає в тому, що він пропонував упорядкувати цей вид соціально-педагогічного впливу, взяти його під суворий і постійний державний контроль, створити установи, головною функцією яких поряд з навчанням стало б і суспільне виховання.

“Отримати змолоду правильне керівництво на шляху до доброчесності важко, якщо не бути вихованим відповідними законами; адже жити розсудливо і витримано більшості не приносить задоволення, і особливого молодим. Саме тому виховання та заняття повинні бути встановлені за законом, оскільки близько знайоми не буде завдавати страждань” [1, с. 288–289]. Арістотель вважав освіту найважливішою соціальною функцією і предметом турботи законодавців, і турбота про це виховання повинна бути загальною, а не приватною справою. Воно повинно відповідати існуючому державному ладу і формувати у кожного громадянина властивості, які б найбільшою мірою забезпечували державну стабільність. Виховувати, на його думку, треба було не стільки громадян утопічної ідеальної держави, скільки просто освічених і гармонійно розвинених людей, яким належить жити в реальному суспільстві.

Підсумовуючи результати здійсненого дослідження соціалізаційних процесів доісторичного та стародавнього часів, слід наголосити, що їх формування й еволюція відбувалися відповідно до історичних етапів розвитку суспільства під впливом змін середовища життєдіяльності, і є взаємопов'язаними, взаємообумовленими й значущими для процесу формування особистості.

Отже, в осмисленні й подальшій розробці питання соціалізації особистості важливу роль відіграє вивчення та критичний аналіз стану означеної проблеми в минулому, що дасть змогу виявити її продуктивність в історичній ретроспективі, обґрунтувати застосованість певних концепцій для аналізу специфіки соціалізації на різних вікових етапах і активно використовувати цінні ідеї попередніх поколінь.

Література

1. Арістотель. Політика / Арістотель // Арістотель. Сочинення : в 4 т. / пер. с древнегреч. – М. : Мысль, 1976–1984.
Т. 4. – 1983. – С. 628.
2. Бругш Г. Все о Египте / Г. Бругш. – М. : Ассоциация Духовного Единения “Золотой Век”, 2000. – 627 с.
3. Добренков В. И. Фундаментальная социология : в 15 т. / В. И. Добренков, А. И. Кравченко. – М. : ИНФРА-М, 2005.
Т. 8 : Социализация и образование. – 2005. – 1040 с.
4. Лобанова С. І. Соціокультурні детермінанти формування моделей виховання дітей і молоді у Стародавньому Римі : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / Лобанова С. І. ; Вінницький ДПУ ім. Коцюбинського. – Вінниця, 2011. – 221 с.
5. Монро П. История педагогики : в 2 ч. / П. Монро ; под ред. Н. Д. Виноградова. – М. : Гос. изд-во, 1923.
Ч. 1 : Древность и Средние века. – 1923. – 286 с.
6. Розин В. М. Семиотические исследования / В. М. Розин. – М. : ПЕР СЭ; СПб. : Университетская книга, 2001. – 256 с.
7. Сергеенко М. Е. Жизнь Древнего Рима / М. Е. Сергеенко. – СПб. : Издательско-торговый дом “Летний сад” ; Журнал “Нева”, 2000. – 368 с.
8. Хрестоматия по истории социальной педагогики и воспитания / сост. А. А. Фролов, Ю. Х. Трушина. – М. : Народное образование, НИИ школьных технологий, 2007.
Т. 1 . Зарубежная история. – 2007. – 304 с.